

УДК 811.512.161'38

TÜRKÇƏ MƏTNLƏRİN İNFORMASIYA STRUKTURU VƏ YÜKÜ

Kazımov İsmayıl

filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Bilimler Akademiyası, Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri bölümünün müdiri

e-mail: prof.ismayil.kazimov@gmail.com

orcid id: 0009000142527295

ABSTRACT: The text was not just a mechanical collection of separate sentences, but a conclusion of the regularity that emerged within the new quality and quantity. The semantics of the text is wider than the semantics of these sentences (sentences), because the text fully expresses a picture, story, meaning, and the sentences contained in it are completely created as separate parts. Each of the language units has an informational structure and load. Information is characterized by the degree of certainty. A large number of language signs and a regular combination increase the degree of certainty of information. The division of the whole into parts in the process of analysis creates a basis for the reduction of information, and during the synthesis, the information increases due to the development from parts to the whole.

Key words: text, information, informative structure of the text, "compared text", semantics of the text.

ÖZET: *Mətn ayrı-ayrı cümlələrin sadəcə mexaniki yığılı, toplusu olmayıb, yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğunluğun yekunudur. Mətnin semantikasi bu cümlələrin (söyləmlərin) semantikasından daha genişdir, çünki mətn bir mənzərəni, əhvalatı, mətləbi tam ifadə edir və tərkibindəki cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tam yaradır. Dil vahidlərinin hər biri informasiya strukturuna və yükünə malikdir. İnformasiya müəyyənlik dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Dil işarələrinin çoxluğu və qanunauyğun birləşməsi informasiyanın müəyyənlik dərəcəsini artırır. Təhlil prosesində tamın hissələrə ayrılması informasiyanın azalmasına, sintez zamanı isə hissələrdən tama doğru inkişaf getdiyinə görə informasiyanın çoxalmasına zəmin yaradır.*

Açar kəlmələr: mətn, informasiya, mətnin informativ quruluşu, "qarşılaşdırılan mətn", mətnin semantikasi.

Bu gün insanlar informasiya əsrində yaşayır, informasiya insan həyatının əvəzilməz hissəsidir, cəmiyyət, dövlət mühüm strateji resurslara (təbiət, insan, maliyyə və digər resurslar) malikdir. Bu günün informasiyası-insan fəaliyyətinin nəticəsidir, yeni texnologiyaların tətbiqidir. Müasir insan hər gün həyat və iş fəaliyyəti prosesində xeyli sayda informasiya ilə yüklənir, bəzən informasiya insanı sıxır, yorur. Dünyanın dərk edilməsi prosesində müxtəlif hadisələrin ətrafında fəaliyyətini davam etdirən insan informasiya bolluğunda “əldən düşür”.

İnformasiya həm bütöv və həm də sıxılmış şəkildə olur. Sonuncu forma daha optimaldır. Türkcələrin sistemi əlverişli, dəqiq, düzgün, yığcam informasiya vermək və onu sürətli çatdırmaq gücünə malikdir. Nitq fəaliyyətində, kommunikativ situasiyada qənaətlə danışmaq, yazmaq nitqin ən vacib, əhəmiyyətli ölçülərindəndir. *«Məndə tanış olmayan, yeni informasiya ətraf mühit haqqında təsəvvürü, dəyişikliyi özündə cəmləşdirir, gəzdirir. İnformasiyanı mətn materialı vasitəsilə iki yolla çatdırmaq mümkündür: həm birbaşa, həm də dolayısı ilə. Mətn müəllif fikrinin çatdırılması üçün vasitə olduğu üçün onun semantikasının açılması oxucunun fərdi keyfiyyətlərindən də (bilik səviyyəsindən) asılıdır»* (1, s.129)

Bədii mətn informasiyanı təqdim edən xüsusi bir formadır. Biz bu günə qədər daha çox mətnin formal-qrammatik strukturu ilə məşğul olmuş, semantika, informativlik məsələlərinə sistemli diqqət yetirməmişik. Mətn isə nitq mədəniyyətinin daha yüksək inkişaf pilləsinin uğuru olduğu üçün onun informasiya strukturunun araşdırılması bir zərurət kimi ortaya çıxır. *Mətnin informasiya strukturu anlayışı adı altında mətni əlaqələndirən vasitələrin təşkili, müxtəlif situasiyalarda qarşılıqlı bağlılıq formalarının və məlumatların informasiyavermə sırası başa düşülür.*

İnformativlik akademik prezentasiyadır. İnformativlik mətnin fundamental vasitələrindəndir. Həmin vasitə mətnin ümumi əlamətlərini, xüsusən də mətnin məntiqilik, bütövlük keyfiyyətini xarakterizə edir. Məsələn, qaqauz dilindən verilmiş mətnə nəzər salağ: *“Bu yılın Çilinqirlerin çiçəklik başçesi qidərdi pek qür! İlk yazın en ilkin başladılar açmaa çiydemnər sora lelekalar, laalelər, taa sora zambaklar, aşeşlər, zurnalar. Yazın kolverilirdilər bujorlar, kamçınalar, ama qülfatmalar etişip qeçərdilər aulu da bakardılar dışanna sokaa iki tarafa. Onnarın da köklerinə sarılırdı altınjuklar xem başka tırmaşığı qözelliklər. Qüzün da qeç vakıdadan, kaarın da altından xep qösterərdilər başlarını türlü penktə dolu işli qüz çiçekleri. Sokaktan qeçenner qörüp alçarak auljuk açırı bu dinnə qözelliklerini sebinərdilər. Çiçekler kimisini kər biekaç minuda yolundan durqudardılar, unutturardılar yaşamanın zeetlerini xem kaxırlarını kokularınnan xem qözelliklerinnən. Demirji Todur kendisi da başçejiin auluna aar iştən sora sıkça aardılıp piqə bakaardı dinnəyin şen boyalarına. Xaliz burada qorqunnuk sansın taa ilin xem tez qeçərdi. Çilinqirin karısı Marina xem kızı Zena çiçeklerin xaturəna xiç xepsinə janım ajiyer, ürəəm pak doleer korkuyulan, saneerim kalmeyjek küydə uşak”* (2, s. 9-10)

Mətni bir-biri ilə əlaqələndirən informasiya onun məzmun və mahiyyətini müəyyənləşdirir. Bu cəhətdən, informasiya hər hansı məlumat deyil, məlumatın yeni hissəsidir. Mətn informativ yükün daşıyıcısıdır, bu əlamət mətnin semantikasından fərqlənir. Mətnin semantikasi informasiyasından daha geniş olur. İnformasiya semantikanı əks etdirir. Mətnin məlumat bazası (informativliyi) öncə effektivlik prosesinin dərk edilməsi ilə əlaqədardır, onun anlamasındakı və mənimsənilməsindəki rolunu təyin edir. Nəhayət, mətnin informasiya strukturu onun üslubi-semantik keyfiyyətlərini də əhatə edir. Mətninin informasiyasını hər hansı bir mənzərə, əhvalat, mətləb və s. təşkil edir. Mətn bu hadisələri, prosesləri öz daxilində nümayiş etdirir. Ona görə də mətn müəyyən informasiyanın məcmusundan ibarətdir. Mətn və informasiya məsələsi dünyanın dil mənzərəsinin yaranmasında

da əsaslı rol oynayır. Mətndə inikas olunan həyati gerçəkliklərin haqqında informasiya qavranılan ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsi hər iki anlayışın birgə münasibətilə bağlıdır. Məsələn, qaqauzca “*Ana dili*” şeirindəki bədii informasiyada bu əski oguz dili haqqında informasiya ilə tanış ola bilirik:

Geçer vakıt geçer...İnsan çok unider.Uzun yolları geştik,Cenkler aaşlık geçirdik. Çok dil biz ürendik, Çok dil biz kablettik, Paalı ana dilimizi Koruduk, kaybetmedik Tatlı ana dilimizi Koruduk, unutmadık.Geçer vakıt, geçer...Anam da hep çaler Çaler nasıl çalınardı, Qzların yıl geeri. Geçer vakıt, geçer...Oolu da hep selear. Sesler nasıl seslərdi, Çok yıllar geeri. (3, s.53)

“Mətn həm də yazılı ünsiyyətdir, gercək fəaliyyətdir. Həmin ünsiyyət və fəaliyyət bədii dialoqlarda obraz və personajların mənəvi tələbatını əhatə edir, yəni nəticədə informasiya mübadiləsi baş verir. Kommunikasiyanın əsas məqsədi yalnız informasiya ötürmək və ya almaq deyil, həm də ona dəstək vermək, insanlar arasında qarşılıqlı münasibəti daha yüksək səviyyəsinə çatdırma bilmək və onu təşkil etməkdir. İşgüzar kommunikasiyanın əsas funksiyaları informasiyavericilik (həqiqi, yaxud yalan məlumatların verilməsi), interaktivlik (insanlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili, məsələn, müxtəlif təsir formalarından: inandırma, əmr, xahiş, tələqindən istifadə etməklə məqsədin razılaşdırılması, vasitələrin bölüşdürülməsi və s. Demək, bədii mətnlərin replikalarında kommunikasiya informasiyanı qarşılıqlı şəkildə ötürür. Bu, mühüm bir ünsiyyət prosesidir. Bir sözlə, “*kommunikasiya informasiya ötürmə prosesidir.*” (4, s.20)

Ahıska türklərinin sürgün həyatından bəhs edən və informasiya verən aşağıdakı dialoqa (replikaya) baxaq:

“Elindeki deęenekle, sanki adet yerini bulsun diye siska atlarına fiske vuran Ahmet Aęa, çuvallarn arasında kaybolmuş, kepçe kulaklı, kara gözleri ışıl ışıl parlayan oęluna baktı. İkininin de gözlerinin içi gülüyordu.

“Akşama inşallah abinle dönecez köye.”

“He baba.”

“Anan şimdi abinin hatırına bize ne yemekler yapar. Sabah namazdan sonra bir tavuk kestim. Onu yeriz akşama.” (5, s.15)

İnformasiya- yüksək məlumatdır, adlandırma səciyyəli xarakterli dil vahidləri ilə, faktlarla yaxud cümlələrin bitliyinə əsaslanaraq əmələ gəlir. İnformasiya mətnin əsas əlaməti və baza kateqoriyasıdır, özünəxas praqmatik adlandırmadır. Türkcə mətnlərdə 3 cür informasiya fərqləndirilir: 1) faktual-məzmun, 2) konseptual məzmun, 3) mətnaltı məzmun. 1-ci keçmişdə qalan faktlar, hadisələr haqqında məlumatdan ibarətdir. Faktual informasiyanın təbiəti eksplisitdir, həmişə verbal vasitələrlə ifadə olunur. 2-ci informasiyada məlumat oxucu ilə individual-müəllif dərketməsi arasında, eləcə də hadisələr arasında, anlama və səbəb-nəticə əlaqəsi və xalqın həyatında əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Belə informasiya yaradıcıdır. “*Bu cür informasiya estetik-bədii xarakterə malikdir. Bəzən də bu informasiya məişət səciyyəlidir. Bu kompleks anlayışdır. 3-cü örtülü, gizli informasiyalardan ibarətdir. Mətnə dil vahidləri assosiativ və konnotativ mənaları meydana gətirir. Nitq kommunikasiyası belə informasiyanın formaslaşması və inkişafında mühüm rola malikdir*» (6, s.19-20)

Məsələn, qaraqalpaq şairi B.Qenjemuratov “*sınık qüze*” detallı şeirindəki informasiya tarixi səciyyə daşıyır: *Senin ömirin Jayxunnın suyınan,Senin ömirin Jayxunnın kuminan.Lekin, senin sınık təgdiyirinKimlerdin xəmiri menen?Kimlerdin buyrığınan?!Ossuariyeler-sınık qüzeller.Eplep jelimlenqen sınıklarındaBir umman,Bir aspanTariyxın jadır.Şölleqenmen pünün diydarınaJüreqim şöllep arırLeti babamnınruyxıy diydarına...ruyxıy diydarına...* (7, s.42)

Mətn mədəni informasiya xəzinəsidir, cəmiyyətin, bədii ədəbiyyatda iştirak edən obraz və personajları xarakterik tərəflərini ifadə edir. Məs.: «*Nəhayət, Demokrit özünü büsbütün inandırdıqdan sonra, o, yeni əsərini, özünün dövlət və ictimai həyat haqqındakı konsepsiyasını yazmağa başladı. «Nağıllarda qalan həyat» adlanan buy azı daha canlı, geniş və bədii idi. Hətta müəyyən qədər nəsr əsərinə bənzəyirdi. Ancaq dərinliyinə, fikirlərin ardıcıl düzümünə və nəhayət, bütövlüyünə, forma kamilliyinə gəldikdə misilsiz idi. O, bu dəfə də əsərinin necə qarşılacağını ürək döyüntüsü ilə gözlədi. Ancaq xləsbəxtlikdən bu dəfə də əsər nə tənqidin, nə də oxucuların diqqətini cəlb etdi*» (8)

Mətnə informasiyanı bir-birini əlaqələndirən vasitələr, yəni mətn vahidləri yaradır. «Burada danışan-dinləyən, deyən-eşidən, yəni adresantla adresat arasında ötürülən informasiya biri üçün ən azı məlum, digəri üçün naməlum, başqa sözlə, müəyyən və qeyri-müəyyən olur, lakin eyni zamanda hər ikisi üçün fon bilikləri- presuppozisiya da mövcud olur» (9, s. 9)

Mətnin informasiya strukturu və yükünün tədqiqi bu sahənin aparıcı alimi A.İ.Hovikovun metoduna əsaslanır. Həmin metodun mahiyyəti “qarşılaşdırılan mətn”dir. Bu mətn əvvəlki mətnlə bağlı olur, onu davam etdirir, oradakı ideyanı genişləndirir. Beləliklə, bədii informasiyanın mətn səviyyəsində və müqayisəli tədqiqi onun bir çox problemlərinin həllini şərtləndirir. İnformasiya nəqlətmə üsulu ilə ötürülür. Bədii mətn formalaşaraq inkişaf etdikcə onda olan yeni informasiya artır, mənadan məzmunə doğru inkişaf gedir. Türk mətnlərinin yaranmasında iştirak edən vasitələrin ümumi və fərqli cəhətləri aydınlaşır.

Ədəbiyyat və mənbələr

1. Novruzova Nuridə. Mətn sintaksisi. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, Bakı, 2002
2. Nikolay Baboqlu. Karanfillər açtılar enidən. Kışnev, Litratura artistike, 1981
3. Mihail Kolsa. Türkülər. Kışnev, 1989
4. Məmmədli Nadir. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya (dərslük). Bakı, “Elm və təhsil”, 2021
5. Fırat Sunel. Salkım söğütlerin gölgesinde. 5. Baskı. Haziran, 2017
6. Kayqorodova İ.N. Linqvistiçeskiy analiz teksta. Uçebnoe posobie. İzd-vo dom «Astraxanskiy universitet», 2015
7. Qenjmuratjv B. Saylandı şığarmalar. – Nökis: Karakalpakstan, 2012
8. Əlisa Nicat. Qəbilə başçısı. Bakı, 1997
9. Məhərrəmov G.A. Mətnin aktual üzvlənməsi və mətn vahidləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2018.